श्रीः

श्रीवेदगर्भ पद्मनाभसूरिविरचितः

पदार्थसङ्ग्रहः

2009

Published by
Dvaita Vedanta Studies and Research Foundation
No.11, Uttaradi Matha Compound,
Basavanagudi, Bangalore-4.

Copies can be had from :

Dvaita Vedanta Studies and Research Foundation,
No.11, Uttaradi Matha Compound,
Basavanagudi, Bangalore-560 004.
Phone : 080-2662 7272

पदार्थसङ्ग्रहविषयानुक्रमणिका

I. पदार्थसामान्यप्रकरणम् 4
द्रव्यविभागप्रकरणम् 4
गुणविभागप्रकरणम् 4
कर्मप्रकरणम् 4
सामान्यप्रकरणम् 5
विशेषप्रकरणम् 5
(समवायनिराकरणप्रकरणम्) 5
विशिष्टप्रकरणम् 6
अंशिप्रकरणम् 6
शक्तिप्रकरणम् 6
सादृश्यप्रकरणम् 7
अभावप्रकरणम् 7

II. द्रव्यप्रकरणम् 8
परमात्मप्रकरणम् 8
लक्ष्मीप्रकरणम् 8
जीवप्रकरणम् 8
अव्याकृताकाशप्रकरणम् 9
मूलप्रकृतिप्रकरणम् 9
गुणत्रयप्रकरणम् 9
महत्तत्त्वप्रकरणम् 10
अहङ्कारतत्त्वप्रकरणम् 10
बुद्धितत्त्वप्रकरणम् 10
मनस्तत्त्वप्रकरणम् 11
इन्द्रियतत्त्वप्रकरणम् 11
पञ्चतन्मात्राप्रकरणम् 12
पञ्चभूतप्रकरणम् 12
ब्रह्माण्डप्रकरणम् 14
अविद्याप्रकरणम् 14
वर्णप्रकरणम् 14
अन्धकारप्रकरणम् 15
वासनाप्रकरणम् 15
कालप्रकरणम् 15
प्रतिबिम्बप्रकरणम् 15

III. (i) गुणप्रकरणम्
रूपप्रकरणम् 16
रसप्रकरणम् 16
गन्धप्रकरणम् 17
स्पर्शप्रकरणम् 17
सङ्ख्याप्रकरणम् 17
परिमाणप्रकरणम् 17
संयोगप्रकरणम् 18
विभागप्रकरणम् 18
परत्वापरत्वप्रकरणम् 18
द्रवत्वप्रकरणम् 19
गुरुत्वप्रकरणम् 19
लघुत्वप्रकरणम् 19
मृदुत्वप्रकरणम् 20
काठिन्यप्रकरणम् 20
पृथक्त्वखण्डनप्रकरणम् 20
स्नेहप्रकरणम् 20
शब्दप्रकरणम् 20
बुद्धिप्रकरणम् 21
सुखप्रकरणम् 21
दुःखप्रकरणम् 22
इच्छाप्रकरणम् 22
द्वेषप्रकरणम् 22

प्रयत्नप्रकरणम्	22
धर्माधर्मप्रकरणम्	23
संस्कारप्रकरणम्	24
आलोकप्रकरणम्	24
शमदमादिगुणप्रकरणम्	24
पाकजादिप्रक्रियाप्रकरणम्	25
(ii) प्रमाणप्रकरणम्	
प्रत्यक्षानुमानप्रकरणम्	26
आगमप्रकरणम्	28
IV. सृष्टिस्थितिसंहारादिप्रकरणम्	
सृष्टिप्रकरणम्	30
स्थितिप्रकरणम्	32
संहारप्रकरणम्	33
नियमनप्रकरणम्	34
ज्ञानप्रकरणम्	
(अ) अपरोक्षज्ञानप्रकरणम्	34
(आ) अपरोक्षज्ञानसाधनप्रकरणम्	34
अज्ञानप्रकरणम्	39
बन्धप्रकरणम्	39
मोक्षप्रकरणम्	39

[illegible]
[illegible]
ankurnagpal108@gmail.com.

श्रीवेदगर्भ पद्मनाभसूरिविरचितः

पदार्थसङ्ग्रहः

लक्ष्मीपतिं सम्प्रणम्य सर्वज्ञादिगुरूनपि ।
पदार्थानां सङ्ग्रहोऽयं क्रियते शास्त्रतोऽञ्जसा ॥ १ ॥

I. पदार्थसामान्यप्रकरणम्

तत्र द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषविशिष्टांशिशक्तिसादृश्याभावा दश पदार्थाः ॥

द्रव्यविभागप्रकरणम् – १

तत्र द्रव्याणि । परमात्मलक्ष्मीजीवाव्याकृताकाशप्रकृतिगुणत्रयमहत्तत्त्वाहङ्कारतत्त्वबुद्धिमनइन्द्रियमात्राभूतब्रह्माण्डाविद्यावर्णान्धकार-वासनाकालप्रतिबिम्बभेदाद्विंशतिरेव ॥

गुणविभागप्रकरणम् – २

रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमाणसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वगुरुत्व-लघुत्वमृदुत्वकाठिन्यस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्म-संस्कारालोकशमदमकृपातितिक्षाबलभयलज्जागाम्भीर्यसौन्दर्य-स्थैर्यशौर्यौदार्यसौभाग्यप्रभृतयोऽनेके गुणाः ॥

कर्मप्रकरणम् – ३

विहितनिषिद्धोदासीनभेदेन त्रिविधं कर्म । विहितमपि

काम्याकाम्यभेदेन द्विविधम् । तच्च ब्रह्मादिसर्वजीवानाम् । लक्ष्मीनारायणयोस्तु लीलया मोहनाय वा । निषिद्धं कर्म रुद्रादीनाम् । उदासीनं कर्म तु परिस्पन्दः । स चोत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसरणगमनागमनभ्रमणवमनवपनभोजनविदारणाद्यनेकविधः । यथायोगं चेतनाचेतनयोर्धर्मः । पुनर्द्विविधः नित्योऽनित्यश्च । नित्य ईश्वरादिचेतनस्वरूपभूतः । अनित्योऽनित्यगतः ॥

सामान्यप्रकरणम् – ४

नित्यमनित्यं चेति सामान्यं द्विविधम् । प्रतिव्यक्त्यननुगतम् । पुनर्द्विविधम् । जातिरुपाधिश्चेति । जीवत्वादियावद्वस्तुभावि नित्यम् । ब्राह्मणत्वमनुष्यत्वाद्ययावद्वस्तुभाव्यनित्यम् । सर्वज्ञत्वप्रमेयत्वाद्युपाधिरपि तद्वत् ॥

विशेषप्रकरणम् – ५

भेदाभावेऽपि भेदव्यवहारनिर्वाहका अनन्ता एव विशेषाः । सर्वपदार्थनिष्ठाः । स्वनिर्वाहकाश्च । ते द्विविधाः । नित्या अनित्याश्च । नित्या ईश्वरादिनित्यद्रव्यगताः । घटाद्यनित्यद्रव्यगता अनित्याः ॥

समवायनिराकरणप्रकरणम्

समवायस्तु स्वरूपत एव नास्ति ॥

विशिष्टप्रकरणम् – ६

विशेषणसम्बन्धेन विशेष्यस्य य आकारस्तद्विशिष्टम् । तद्द्विविधम्। नित्यमनित्यं च । नित्यं सार्वज्ञादिविशिष्टं परब्रह्मादि। द्वितीयं दण्डादिविशेषणसम्बन्धेन परिणतं दण्ड्यादि ॥

अंशिप्रकरणम् – ७

अंशी तु हस्तवितस्त्याद्यतिरिक्तः पटादिर्गगनादिश्चानुभवसिद्धः ।

शक्तिप्रकरणम् – ८

शक्तिश्चतुर्विधा । अचिन्त्यशक्तिराधयेशक्तिस्सहजशक्तिः पदशक्तिश्चेति । तत्राचिन्त्यशक्तिः परमेश्वरे सम्पूर्णा । अन्यत्र यथायोग्या ।

कार्यमात्रानुकूला स्वभावरूपा सहजशक्तिः । सर्वपदार्थनिष्ठा । नित्यानित्यभेदेन द्विविधा । नित्यगता नित्या । अनित्यगताऽनित्या ॥

अन्याहितशक्तिराधेयशक्तिः । सा च प्रतिष्ठादिना प्रतिमादौ ॥

पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावसम्बन्धः पदशक्तिः । सा च स्वरध्वनिवर्णपदवाक्यमात्रगता । मुख्या परममुख्या चेति द्विविधा । सर्वशब्दानां परमात्मनि परममुख्यवृत्तिः । अन्यत्र मुख्यवृत्तिः ॥

सादृश्यप्रकरणम् – ९

सादृश्यं च पदार्थान्तरम् । न तु तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वम् । यमलादिषु नाना । एकनिरूपितमपरवृत्ति । न त्वनुगतम् । तद्द्विविधम् ॥ नित्यमनित्यं चेति । नित्यगतं नित्यम् । अनित्यगतमनित्यम् ॥

अभावप्रकरणम् – १०

अभावश्चतुर्विधः । प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽन्योन्याभावोऽत्यन्ताभावश्चेति । कार्योत्पत्तेः प्राग्विद्यमानोऽभावः प्रागभावः । महदादिकार्यमात्रस्य । उत्पत्त्यनन्तरमेव विद्यमानोऽभावः प्रध्वंसः । सोऽपि कार्यमात्रस्य ॥

सार्वकालिकोऽभावोऽन्योन्याभावः । पदार्थस्वरूपमेव । नित्यात्मको नित्यः । अनित्यात्मकोऽनित्यः । भावाभावासत्प्रतियोगिकश्च ॥

अप्रामाणिकप्रतियोगिकाभावोऽत्यन्ताभावः । न तु प्रामाणिकप्रतियोगिकः । स च नित्यः । घटाद्यभावस्तु यथायथं प्रागभावादिरूप एव ॥

॥ इति श्रीवेदगर्भकुलीनपद्मनाभसूरिविरचिते पदार्थसङ्ग्रहे
पदार्थनिरूपणं समाप्तम् ॥

II. द्रव्यप्रकरणम्

द्रवणप्राप्यत्वं द्रव्यसामान्यलक्षणम् । द्रवणं च गमनम् । उपादानकारणत्वं वा द्रव्यत्वम् । उपादानत्वं च परिणामोऽभिव्यक्तिश्चेति द्विविधम् ॥

परमात्मप्रकरणम् – १

तत्र परमात्माऽनन्तगुणपरिपूर्णः । सृष्ट्याद्यष्टकर्ता । सर्वज्ञः । परममुख्यया वृत्त्या सकलशब्दवाच्यः । जडजीवप्रकृतिभ्योऽत्यन्तविलक्षणः । ज्ञानानन्दाद्यात्मककल्याणविग्रहवान् । सर्वस्वतन्त्रः । एक एव । नानारूपः । सर्वाण्यपि रूपाणि पूर्णानि । स्वरूपगुणावयवक्रियादिभिरत्यन्ताभिन्नः ॥

लक्ष्मीप्रकरणम् – २

परमात्मभिन्ना तन्मात्राधीना लक्ष्मीः । परमात्मवन्नित्यमुक्ता तद्भार्या नानारूपा । परमात्मवज्जडदेहरहिता । तद्वत्सर्वशब्दवाच्या । देशकालाभ्यामेव परमात्मना समव्याप्ता ॥

जीवप्रकरणम् – ३

अज्ञानादिदोषयुक्ताः संसारिणो जीवाः । असङ्ख्याकाः । गणशोऽप्यनन्ताः । ते च त्रिविधाः । मुक्तियोग्या नित्यसंसारिणस्तमोयोग्याश्चेति ॥

तत्र मुक्तियोग्याः पञ्चविधाः । देवर्षिपितृचक्रवर्तिमनुष्योत्तम-

भेदात् । ब्रह्मवाय्वादयो देवाः । ऋषयो नारदाद्याः । पितरश्चिराः । रघ्वम्बरीषादयश्चक्रवर्तिनः । मनुष्योत्तमास्तु द्विविधाः ॥

चतुर्गुणोपासका एकगुणोपासकाश्चेति । तृणजीवा एकगुणोपासकाः । तद्व्यतिरिक्ताश्चतुर्गुणोपासकाः । नित्यं सुखदुःखमिश्राः नित्यसंसारिणः । ते च मध्यममनुष्या एवासङ्ख्याताः । सर्वदा स्वर्गभूनिरयचारिणः । तमोयोग्यास्तु चतुर्विधाः । दैत्या राक्षसाः पिशाचा मनुष्याधमाश्चेति । सर्वेऽपि जीवाः परस्परं परमात्मना च भिन्नाः । संसारे मुक्तौ च तारतम्योपेताः । जीवाभिमानिनो ब्रह्मादयः ॥

अव्याकृताकाशप्रकरणम् – ४

सृष्टिप्रलययोर्विकारशून्या दिगव्याकृताकाशम् । भूताकाशभिन्नम् । एकं नित्यं व्याप्तं स्वगतं वा । प्राच्यादिस्वाभाविकावयवोपेतं च । तदभावे मूर्तं निबिडं जगत्स्यात् । लक्ष्मीस्तस्याभिमानिनी ।

मूलप्रकृतिप्रकरणम् – ५

साक्षात्परम्परया वा विश्वोपादानं प्रकृतिः । जडरूपा । नित्या व्याप्ता च । तदभिमानिनी रमा । सर्वजीवलिङ्गशरीररूपा । तद्भिन्ना चेत्यनेकविधा ।

गुणत्रयप्रकरणम् – ६

सत्त्वरजस्तमोनामकानां गुणानां समुदायो गुणत्रयम् ।

सृष्टिकाले मूलप्रकृतेस्सकाशात्परमात्मना त्रेधा भिन्नम् । महदादिजगदुपादानम् । तमोगुणापेक्षया रजोगुणो द्विगुणपरिमाणयुक्तः । रजोगुणापेक्षया सत्त्वगुणो द्विगुणपरिमाणयुक्तः । सत्त्वरजोभ्यां मिश्रं च तमः । तमस्सत्त्वाभ्यां मिश्रं च रजः । सत्त्वं तु शुद्धमेव । तत्र शुद्धसत्त्वं मुक्तानां लीलाविग्रहाय भवति । रजोगुणेन सृष्टिः । रजोगुणस्थसत्त्वेन स्थितिः । तमोगुणेन विनाशः । सत्त्वाभिमानिनी श्रीः । रजोभिमानिनी भूः । तमोभिमानिनी दुर्गा रमैव । ब्रह्मादयोऽपि गुणत्रयाभिमानिनः ॥

महत्तत्त्वप्रकरणम् – ७

साक्षाद्गुणत्रयोपादानकं महत्तत्त्वम् । तमोगुणापेक्षया दशगुणपरिमाणन्यूनम् । ब्रह्मवायू तत्स्त्रियौ च तदभिमानिनः ।

अहङ्कारतत्त्वप्रकरणम् – ८

महत्तत्वोपादानकमहङ्कारतत्वम् । वैकारिकतैजसतामसभेदेन त्रिविधम् । महत्तत्वाद्दशांशन्यूनम् । गरुडशेषरुद्रादयस्तदभिमानिनः ।

बुद्धितत्त्वप्रकरणम् – ९

बुद्धिर्द्विविधा । तत्त्वरूपा ज्ञानरूपा चेति । तत्र तत्त्वरूपा द्रव्यम् । तत्त्वरूपा महत्तत्त्वजन्या । तैजसाहङ्कारेणोपचिता । ज्ञानरूपा बुद्धिर्ज्ञानप्रकरणे वक्ष्यते । ब्रह्माद्युमान्तास्तदभिमानिनः ।

मनस्तत्त्वप्रकरणम् – १०

मनो द्विविधं तत्त्वरूपं तद्भिन्नं चेति । वैकारिकाहङ्कारोपादानकं मनस्तत्त्वम् । पूर्वोक्तदेवता इन्द्रकामानिरुद्धाश्च तदभिमानिनः ।

तत्त्वभिन्नं मन इन्द्रियम् । तद्द्विविधम् । नित्यमनित्यं चेति । नित्येन्द्रियमीशलक्ष्मीब्रह्मादिसर्वजीवानां स्वरूपभूतम् । अनित्येन्द्रियं ब्रह्मादिसर्वजीवानां बाह्यम् । तत्पञ्चविधम् । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेतनेति ।

इन्द्रियतत्त्वप्रकरणम् – ११

इन्द्रियाण्यपि द्विविधानि । तत्त्वभूतानि तत्त्वभिन्नानि चेति । पुनर्द्विविधानि । ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि चेति । घ्राणरसनचक्षुःश्रोत्रत्वग्रूपाणि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च । वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाणि पञ्च । नित्यानित्यभेदेन पुनर्द्विविधानि । तत्र तत्त्वरूपाण्यनित्यानि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि तैजसाहङ्कारोपादानकानि ।

तत्त्वभिन्नानि नित्यानि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणीशलक्ष्मीसर्वजीवानां स्वरूपभूतानि । तानि साक्षीत्युच्यन्ते । ईशलक्ष्म्योर्दशेन्द्रियाण्यपि प्रत्येकं गन्धादिसर्वपदार्थविषयकाणि । मुक्तानाममुक्तानां च ब्रह्मादीनामिन्द्रियाणि तत्तद्योग्यपदार्थविषयकाणि ॥

अनित्यानि तत्त्वभिन्नानि दशेन्द्रियाणि ब्रह्मादिसर्वजीवानाम् । ब्रह्मादयः सूर्यादयश्च तदभिमानिनः । संसारावस्थायामपि साक्षिस्वरूपेन्द्रियस्यात्मा मनस्तद्धर्माः सुखदुःखादयोऽविद्या कालोऽव्याकृताकाशश्च साक्षादेव विषयाः । बाह्येन्द्रियद्वारा शब्दादयोऽपि साक्षिविषयाः । ज्ञाततयाऽज्ञाततया सर्वेऽप्यतीन्द्रियाः साक्षिविषयाः । साक्ष्यनङ्गीकारे कालाकाशाद्यसिद्धिप्रसङ्गात् ।

पञ्चतन्मात्राप्रकरणम् – १२

मीयंत इति मात्राः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्च विषयाः । ता द्विविधाः । तत्त्वरूपास्तद्भिन्नाश्चेति । तत्त्वरूपास्तामसाहङ्कारजन्याः पञ्चतन्मात्रा इत्युच्यन्ते । तत्त्वभिन्ना मात्रा गुणास्तत्प्रकरणे निरूप्यन्ते । उमासुपर्णीवारुण्यो बृहस्पत्याद्याश्च तदभिमानिनः ॥

पञ्चभूतप्रकरणम् - १३

तद्द्वारा तामसाहङ्कारजन्यानि पञ्चभूतानि । आकाशवायुतेजोऽप्पृथिव्यः । तानि द्विविधानि । तत्त्वभूतानि तद्भिन्नानि चेति ।

(१) आकाशप्रकरणम्

तत्र शब्दादाकाशोत्पत्तिः । तदभिमानी विनायकः । अहङ्कारतत्त्वाद्दशगुणन्यूनमाकाशम् ।

(२) वायुप्रकरणम्

वायुर्द्विविधः । प्राणापानादिरूपस्तद्भिन्नश्चेति । पुनर्द्विविधः । नित्योऽनित्यश्च । नित्यः प्राणादिरीशलक्ष्म्योर्मुक्तानां च स्वरूपभूतः । अनित्यस्तत्वभिन्नः संसारिणाम् ॥

तत्त्वरूपो वायुः स्पर्शजन्यः । वाय्वादिदेवास्तदभिमानिनः । आकाशाद्दशगुणन्यूनः ॥

(३) तेजःप्रकरणम्

तेजो द्विविधम् । तत्त्वरूपं तद्भिन्नं चेति । नित्यानित्यभेदेन पुनर्द्विविधम् । नित्यं तेज ईशलक्ष्म्योर्मुक्तानां च स्वरूपभूतम् ॥ तत्त्वरूपं तेजो रूपतन्मात्राजन्यमनित्यं च । वायुतत्त्वाद्दश-गुणन्यूनम् । ब्रह्मादयो देवास्तदभिमानिनः ।

(४) अप्प्रकरणम्

आपो द्विविधाः । तत्त्वभूतास्तद्भिन्नाश्चेति । पुनर्द्विविधा नित्या अनित्याश्च । तत्त्वभूता आपो रसजन्याः । तत्त्वभिन्ना आपोऽनित्याः । ईशलक्ष्मीमुक्तस्वरूपभूताः । ब्रह्मादयो देवा अबभिमानिनः । तेजसो दशगुणन्यूनाः ।

(५) पृथिवीप्रकरणम्

पृथिवी द्विविधा तत्त्वाऽतत्त्वभेदात् । पुनर्द्विविधा नित्याऽनित्या चेति । अनित्या तत्त्वरूपा पृथिवी गन्धजन्या । नित्या तत्त्वभिन्ना ईशलक्ष्मीमुक्तस्वरूपभूता । ब्रह्मादयो धरा च तदभिमानिनः । अद्भिर्दशांशन्यूना । ब्रह्माण्डाद्विगुणपरिमाणा । अव्यक्तमारभ्य पृथिवीतत्त्वपर्यन्तानि ब्रह्माण्डाद्बाह्यानि तदा-वरणानि । तत्त्वभिन्नान्याकाशादिपञ्चभूतानि ब्रह्माण्डान्तर्गतानि परमात्मजन्यानि ।

महदाद्यनङ्गीकारे ब्रह्माण्डोत्पत्तिर्न स्यात् । तत्तद्देवानामंशि-नामवस्थानानि न स्युः । तत्तत्तत्त्वपर्यन्तव्याप्तभगवद्रूपापरोक्ष-ज्ञानं च देवानां न स्यात् । तत्तत्प्रतिपादकप्रमाणविरोधश्च स्यात् ।

ब्रह्माण्डप्रकरणम् – १४

एतैस्तत्त्वैर्विष्णुर्वीर्यात्मना परिणाम्य ब्रह्माण्डमसृजत् ।

तच्च पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णम् । एकमेव कपालद्वयम् । उपरितनं कपालं सुवर्णम् । अधस्तनं रजतम् । कूर्मरूपेण हरिणा वायुना च धृतम् । सर्वप्राणिनां चतुर्दशलोकानां चावासस्थानम् । सन्धिदेशे क्षुरधारोपमसुषिरयुक्तम् । तदभिमानी चतुर्मुखः ॥

ततो भगवान्महदादितत्त्वांशान्स्वोदरे निक्षिप्य ब्रह्माण्डान्तः प्रविवेश । तदोदके शयानस्य भगवतो नाभेः पद्ममभूत् । पद्मे च चतुर्मुखोऽजनि । तस्मात्पुनर्देवादयो मनआदीनि जातानि ।

अविद्याप्रकरणम् – १५

ततोऽविद्योत्पन्ना । सा च पाञ्चपर्वणी । पञ्चपर्वाणि तु मोहो महामोहस्तामिस्रमन्धतामिस्रं तमश्चेति । पुनर्जीवाच्छादिका परमाच्छादिका शैवला माया चेति चतुर्विधा । सर्वाप्यविद्या जीवाश्रिता । प्रातिस्विकी च ।

वर्णप्रकरणम् – १६

वर्णा अकारादय एकपञ्चाशत् । सर्वे लौकिका वैदिकाश्च शब्दा एकपञ्चाशद्वर्णात्मकाः प्रत्येकं व्याप्ता अनादिनित्याश्च ।

उच्चारणध्वनिव्यङ्ग्याः । प्रत्येकमानुपूर्वीविशेषविशिष्टतया च पदार्थवाचकाः ।

अन्धकारप्रकरणम् – १७

प्रकाशविनाश्योऽन्धकारः । न तु तेजोऽभावः । चक्रादिच्छेद्यत्वात् । ब्रह्मणा पीयमानत्वादावरणत्वात्स्वातन्त्र्येणोपलभ्यमानत्वाच्च ।

वासनाप्रकरणम् – १८

स्वाप्नपदार्थोपादानानि वासनाः । पूर्वानुभवजन्याः मनोगताः । प्रवाहतोऽनादयः । संस्कारपदवाच्याः ।

कालप्रकरणम् – १९

आयुर्व्यवस्थापकः कालः । क्षणलवाद्यनेकरूपः । प्रत्येकं व्याप्तः । प्रकृत्योत्पत्तिविनाशवान् । स्वगतः । सर्वाधारश्च । कालप्रवाहस्तु नित्यः । सर्वकार्योत्पत्तिहेतुः ।

प्रतिबिम्बप्रकरणम् – २०

प्रतिबिम्बस्तु बिम्बाविनाभूतस्तत्सदृशः । स च द्विविधः । नित्योऽनित्यश्च । परमात्मव्यतिरिक्ताः सर्वेऽपि चेतनाः परमात्मप्रतिबिम्बा नित्याः । नित्यानित्योपाधियुक्ताः स्वापेक्षयोत्तमोत्तमप्रतिबिम्बाश्च । दर्पणादौ मुखादिप्रतिबिम्बा अनित्याः । दर्पणाद्युपाध्युपादानकाः । न तु बिम्बात्मकाः । आभिमुख्यादिविरुद्धधर्माधिकरणत्वात् । छायाऽपि प्रतिबिम्बभूतैव । नत्वन्यालोकोपादानभूता । क्वचिच्चेतनेऽपि छायाशब्दप्रयोगः प्रतिबिम्बत्वसाम्याद्भवतीति ।

॥ इति श्रीपद्मनाभसूरिविरचिते पदार्थसङ्ग्रहे द्रव्यनिरूपणं समाप्तम् ॥

III. (i) गुणप्रकरणम्

दोषभिन्नत्वं गुणत्वम् ॥

रूपप्रकरणम् – १

शुक्लादिव्यवहारहेतुर्गुणो रूपम् । तच्च शुक्लनीलपीतरक्तहरितकपिलचित्रभेदात्सप्तविधम् । पुनर्द्विविधम् । नित्यमनित्यं च । पुनर्द्विविधम् । उद्भूतमनुद्भूतं च । तत्र शुक्लनीलपीतरक्तादिसप्तान्यपि नित्यानि रूपाणि परमात्मनः । तद्वल्लक्ष्म्या अपि रूपाणि । सर्वाण्यप्युद्भूतरूपाणि नित्यानि सर्वजीवानाम् । प्रकृतेः शुक्लरक्तनीलानि नित्यानि त्रीणि । तद्गुणत्रयस्यापि । महत्तत्त्वस्य हेमवद्रूपम् । अहङ्कारादौ तु रूपवद्द्रव्यारब्धत्वाद्रूपं सम्भावितम् । भूतेषु तेजोजलपृथिवीष्वनित्यानि रूपाण्युद्भूतानि । आकाशे त्वनुद्भूतम् । तत्र पृथिव्यां सप्तविधम् । शुक्लं जले । शुक्लभास्वरं तेजसि । नीलमाकाशतमसोः । सर्वाण्यपि रूपाणि वासनाप्रतिबिम्बयोश्च ।

रसप्रकरणम् – २

माधुर्यादिव्यवहारहेतुर्गुणो रसः । स च षड्विधः । मधुराम्ल-

लवणकटुकषायतिक्तभेदात् । रूपवन्नित्यानित्यविभागवान् । ईशलक्ष्म्योर्मधुररसः । पृथिव्यां वासनायां च षड्रसाः । जले तु मधुर एव ।

गन्धप्रकरणम् – ३

सुरम्यादिव्यवहारहेतुर्गुणो गन्धः । स च द्विविधः सुरभिरसुरभिश्चेति । पूर्ववन्नित्यानित्यविभागवान् । ईशलक्ष्मीमुक्तानां सुगन्ध एव । पृथिव्यां वासनायां च द्विविधोऽपि ।

स्पर्शप्रकरणम् – ४

शीतादिव्यवहारहेतुर्गुणः स्पर्शः । स त्रिविधः शीतोष्णानुष्णाशीतस्पर्शभेदात् । पूर्वोक्तविभागयुक्तः । तत्र हरौ लक्ष्म्यां च त्रिविधोऽपि नित्यश्च । शीतं जले । उष्णं तेजसि कालकूटविषेऽपरोक्षज्ञाने च ।

सङ्ख्याप्रकरणम् – ५

एकत्वादिव्यवहारहेतुस्सङ्ख्या । एकत्वं द्विविधम् । नित्यमनित्यं चेति । नित्यगतं नित्यम् । अनित्यगतमनित्यम् । द्वित्वत्रित्वादिकं च सर्वत्रापेक्षाबुद्धिजन्यमनित्यमेव । एकत्वाद्यनन्तपर्यन्ता । सर्वपदार्थवृत्तिः ।

परिमाणप्रकरणम् - ६

अणुत्वादिहेतुर्गुणः परिमाणम् । तत् त्रिविधम् । अणुमहन्मध्यमं चेति । नित्यं त्रिविधमपि परिमाणमीशलक्ष्म्योर्युगपदेव ।

नित्यमणुपरिमाणं सर्वजीवेषु । अनित्यमणुपरिमाणमनित्यगतम् । नित्यं महत्परिमाणमव्याकृताकाशप्रकृतिवर्णगतम् । काले क्षणलवादिरूपेऽनित्यं महत्परिमाणम् । कार्यद्रव्येषु सर्वत्र मध्यमपरिमाणमनित्यमेव । मुक्तानां महत्तत्त्वादिकमणिमाद्यष्टैश्वर्यरूपम् ॥

संयोगप्रकरणम् – ७

संयुक्तव्यवहारहेतुर्गुणः संयोगः । स द्विविधः नित्योऽनित्यश्च । ईशलक्ष्म्योरीशजीवयोर्वर्णाव्याकृताकाशयोर्वर्णानां च परस्परं संयोगो नित्य एव । अनित्यनित्यद्रव्ययोरनित्यानां च परस्परं संयोगोऽनित्य एव । उभयोस्संयोगस्तु नैकः । किन्तु भिन्नभिन्न एव । अनित्यसंयोग एकविध एव । अन्यतरकर्मजः । मल्लयोस्संयोगस्तु नैकः । किन्तु द्वौ । अतोऽन्यतरकर्मजौ । स्थाणुश्येनसंयोगवत् । संयोगजसंयोगस्तु नास्त्येव । हस्तशरीरयोरभेदेन हस्तपुस्तकसंयोगेन संयोगान्तरोत्पत्तेरयोगात् ।

विभागप्रकरणम् – ८

विभक्तव्यवहारहेतुर्गुणो विभागः । स द्विविधः । नित्योऽनित्यश्च । अनित्यद्रव्यगतोऽनित्यः । भगवद्रूपाणां परस्परं मूलरूपेण च विश्लेषशब्दवाच्यो विभागो नित्यः । संश्लेषवदचिन्त्यशक्त्या घटनीयः ।

परत्वापरत्वप्रकरणम् – ९

परापरव्यवहारकारणे परत्वापरत्वे । ते प्रत्येकं द्विविधे । काल-

परत्वापरत्वे देशपरत्वापरत्वे चेति । पुनर्द्विविधे । नित्येऽनित्ये चेति । नित्ये देशकालपरत्वे उभे अपीशलक्ष्मीजीवेषु । नित्यं कालपरत्वमव्याकृताकाशादिनित्यद्रव्येषु । अनित्यं कालपरत्वं ज्येष्ठे । अनित्यं कालापरत्वं कनिष्ठे । अनित्यं देशपरत्वं दूरस्थेऽनित्यद्रव्ये । नित्यं देशापरत्वमीशलक्ष्म्योः । अनित्यं देशापरत्वं समीपस्थे वस्तुनि ।

द्रवत्वप्रकरणम् – १०

द्रवणहेतुर्गुणो द्रवत्वम् । तद्द्विविधम् । नित्यमनित्यं चेति । पुनर्द्विविधम् । सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च । सांसिद्धिकं नित्यं द्रवत्वमीशलक्ष्म्योर्देवेषु जलान्तर्गतेषु । अनित्यं सांसिद्धिकं जले। नैमित्तिकं द्रवत्वं घृतसुवर्णादौ ।

गुरुत्वप्रकरणम् – ११

पतनाऽसाधारणकारणं गुरुत्वम् । नित्यमनित्यं चेति द्विविधम्। नित्यं गुरुत्वमीशलक्ष्म्योः । कृष्णे यशोदाप्रत्यक्षसिद्धम् । योगिनां मुक्तानां च गुरुत्वमष्टैश्वर्यान्तर्गतम् । अनित्यं गुरुत्वं पाषाणादौ कार्यद्रव्यमात्रे । पञ्चतन्मात्रावाय्वाकाशतमस्सु न गुरुत्वम् ।

लघुत्वप्रकरणम् – १२

वेगहेतुर्गुणो लघुत्वम् । तद्द्विविधम् । नित्यमनित्यं च । नित्यं लघुत्वमव्याकृताकाशवर्णव्यतिरिक्तेशादिद्रव्यवृत्ति । अनित्यं लघुत्वमनित्यद्रव्यवृत्ति । वेगहेतुत्वं च लघुत्वस्य लाघवातिशयेन वेगातिशयदर्शनात्तेज आदौ प्रत्यक्षसिद्धम् । गुरुत्वाभावो लघुत्वमिति च वैपरीत्यपराहतम् । प्रतियोग्यनपेक्षणाच्च ॥

मृदुत्वप्रकरणम् – १३

मार्दवव्यवहारहेतुर्मृदुत्वम् । नित्यानित्यभेदेन द्विविधम् । नित्यमीशलक्ष्मीमुक्तेषु । अनित्यं मृदुत्वमाकाशकालाविद्यान्धकारतेजोवायुव्यतिरिक्तेषु कार्यद्रव्येषु ।

काठिन्यप्रकरणम् – १४

काठिन्यं द्विविधम् । नित्यमनित्यं च । नित्यमीशलक्ष्म्योः । अनित्यमनित्यमूर्तद्रव्ये । न च काठिन्यं निबिडावयवसंयोगो न गुणान्तरमिति वाच्यम् । सम्बन्धिद्वयप्रतीतिं विनाऽपीदं कठिनमिति प्रतीतेः । अन्यथा गुरुत्वमपि गुणान्तरं न स्यात् ।

पृथक्त्वखण्डनप्रकरणम् – १५

अन्योन्याभावातिरिक्तं पृथक्त्वं नास्त्येव ।

स्नेहप्रकरणम् – १६

स्नेहो द्विविधः । मनःप्रावण्यं चूर्णादिपिण्डीभावहेतुश्चेति । उभयमपि नित्यानित्यभेदेन द्विविधम् । आद्यं मनःप्रावण्यं चैतन्यमात्रे । अनित्यं मनःप्रावण्यं संसारिषु । नित्यश्चूर्णादिपिण्डीभावहेतुरीशलक्ष्म्योः । अनित्यस्तु जलमात्रवर्ती ॥

शब्दप्रकरणम् – १७

शब्दस्तु ध्वनिः । नित्यानित्यभेदेन द्विविधः । नित्य ईशलक्ष्मीमुक्तप्राप्तान्धतमसाम् । अनित्यस्त्वव्याकृतकाशाविद्यान्धकारवर्णव्यतिरिक्तेषु सर्वत्र । आकाशमात्रगुण इति च न युक्तम् ।

पूर्वपूर्वगुणानामुत्तरोत्तरेषु भूतेष्वनुवृत्तेर्भागवतादावुक्तेः । अनुभवाच्च ।

बुद्धिप्रकरणम् – १८

बुद्धिर्ज्ञानम् । सर्वव्यवहारहेतुर्गुणः । तच्च ज्ञानं द्विविधम् । नित्यमनित्यं च । पुनर्द्विविधम् । यथार्थमयथार्थं च । तत्र यथार्थं नित्यज्ञानमीशलक्ष्मीसज्जीवस्वरूपम् । अयथार्थं नित्यं ज्ञानमसज्जीवस्वरूपम् । अनित्यं यथार्थज्ञानं ब्रह्मादिसर्वजीवानाम् । अनित्यमयथार्थज्ञानं रुद्रादिसर्वजीवानाम् । ब्रह्मवाय्वोः सरस्वतीभारत्योश्च नायथार्थज्ञानम् । पुनर्ज्ञानं द्विविधम् । अनुभवः स्मृतिश्चेति । ईशलक्ष्मीमुक्तानामनुभव एव । न तु संस्कारजन्या स्मृतिः । स्मृतिर्ब्रह्मादिसर्वजीवानाम् ।

अनुभवस्त्रिविधः । प्रत्यक्षानुमितिशाब्दभेदात् । ईशलक्ष्म्योः प्रत्यक्षरूपमेव ज्ञानं नत्वनुमितिर्नि वा शाब्दम् । ब्रह्मादीनां तु त्रिविधमपि ज्ञानम् ॥

सुखप्रकरणम् – १९

सर्वैरनुकूलतया वेदनीयं सुखम् । तद्विविधम् । नित्यमनित्यं च । नित्यमीशलक्ष्मीसज्जीवस्वरूपम् । अनित्यं सुखं ब्रह्मादिसर्वजीवानां संसारावस्थायामेव । उभयमपि ज्ञानवद्बहुतारतम्योपेतम् । नित्यसंसारिणां तु दुःखमिश्रं सुखम् । तमोयोग्यानामनित्यं सुखं संसारावस्थायामेव । तारतम्योपेतम् ॥

दुःखप्रकरणम् – २०

प्रतिकूलतया वेदनीयं दुःखम् । तदपि नित्यानित्यभेदेन द्विविधम् । नित्यं दुःखं तमोयोग्यानां स्वरूपं तारतम्योपेतम् । नित्यसंसारिणां सुखमिश्रं दुःखं स्वरूपभूतम् । अनित्यं दुःखं सर्वजीवानाम् ।

इच्छाप्रकरणम् – २१

काम इच्छा । सा द्विविधा । नित्यानित्यभेदात् । दुष्टादुष्टभेदेन पुनर्द्विविधा । तत्रादुष्टनित्येच्छा ईशलक्ष्मीसज्जीवस्वरूपभूता । अदुष्टाऽनित्येच्छा सर्वजीवानां संसारे । नित्यदुष्टेच्छा तमोयोग्यस्वरूपा । अनित्यदुष्टेच्छा रुद्रादिसर्वजीवानाम् । ब्रह्मवायुतत्स्त्रीणां तु नासद्विषयेच्छा ।

द्वेषप्रकरणम् – २२

क्रोधो द्वेषः । स द्विविधः । नित्यानित्यभेदात् । नित्यः क्रोध ईशलक्ष्मीसर्वजीवानां स्वरूपम् । अनित्यः संसारिजीवानां बाह्यः ।

प्रयत्नप्रकरणम् – २३

प्रवृत्तिः प्रयत्नः । नित्यानित्यभेदात्सोऽपि द्विविधः । नित्यः प्रयत्न ईशलक्ष्मीसर्वजीवानां स्वरूपम् । अनित्यः प्रयत्नः संसारिणाम् । बुध्यादिप्रयत्नान्तं मनोधर्म एवानित्यम् । तत्स्वामित्वात्तदनुभवितृत्वाज्जीवस्य ।

धर्माधर्मप्रकरणम् – २४

धर्माधर्मौ पुण्यपापे । नित्यानित्यभेदेन तौ द्विविधौ । पुनर्द्विविधौ। अल्पमहद्भेदात् । अनित्यौ द्विविधौ । काम्यकर्मजाकाम्यकर्मजभेदात् । तत्रेशलक्ष्म्योः पुण्यपापसम्बन्ध एव नास्ति। नित्यं पुण्यं ब्रह्मादिसज्जीवस्वरूपम् । ज्ञानोत्तरभाविसत्कर्मणाऽभिव्यज्यते । मोक्षे आनन्दातिशयहेतुः। अनित्यं पुण्यं सर्वजीवानां बाह्यम् । काम्यकर्मजमकाम्यकर्मजं च । ज्ञानात्पूर्वभाव्यकाम्यकर्मजं पुण्यमपरोक्षज्ञानहेतुरन्तःकरणशुद्धिद्वारा । काम्यकर्मजं पुण्यमनित्यं स्वर्गादिकाम्यफलहेतुः । पुनरनित्यं द्विविधम् । इष्टानिष्टभेदात् । अनिष्टपुण्यस्य कस्यचिद्द्रोहेन नाशः। कस्यचिदपरोक्षज्ञानेन नाशः । इष्टपुण्यस्य न ज्ञानेन नाशः । ज्ञानोत्तरं मोक्षे वा भोगानुकूलम् । पुनः काम्यपुण्यं द्विविधम् । प्रारब्धमप्रारब्धं चेति । भोक्तुमारब्धं प्रारब्धम् । सञ्चितं भोक्तव्यमप्रारब्धम् । महतः प्रारब्धस्य पुण्यस्य भोगेनैव नाशः । ब्रह्मादिसज्जीवानां अल्पस्य प्रारब्धस्य ज्ञानेन विनाशः ।

पापप्रारब्धस्यापि भोगेन नाशो रुद्रादिसर्वजीवानाम् । नित्यं पापमीषद्रुदादिसज्जीवस्वरूपम् । तच्च श्रेष्ठापराधादपरोक्षज्ञानानन्तरमभिव्यज्यते । मुक्तावधिकानन्दस्य प्राप्तव्यस्य ह्रासकारणं देवानाम् । मनुष्योत्तमानां तु क्लृप्तानन्दस्यैव ह्रासकारणम् ।

नित्यं महत्पापं तमोयोग्यस्वरूपम् । तमस्साधनम् । अनित्यं पापं भगवद्द्वेषपरिपाकहेतुः । द्वेषपरिपाकानन्तरं च कृतं पापं तमसि दुःखातिशयहेतुः ।

तेषामनित्यपुण्यमैहिकपुरुषार्थहेतुः । न तु स्वर्गादिपारलौकिकसुखहेतुः । द्वेषपरिपाकेन च सञ्चितस्येष्टपुण्यस्य सर्वस्यापि विनाशः । अनिष्टपुण्यस्याविनाशः । अनिष्टपापस्य तु तमस्यनुस्यूतिः । प्रारब्धपुण्यपापयोस्तु भोगेनैव विनाशः । एतयोरेवादृष्टमिति नाम । तच्च कार्यमात्रं प्रति कारणम् ।

संस्कारप्रकरणम् – २५

संस्कारश्चतुर्विधः । वेगो भावना योग्यता स्थितस्थापकश्चेति । धावनादिक्रियाहेतुर्गुणो वेगः । स द्विविधः । नित्योऽनित्यश्च । नित्य ईशलक्ष्मीप्रकृतिजीवस्वरूपभूतः । अनुभवजन्यः स्मृतिहेतुस्संस्कारो भावना । अनित्यैव । ईशलक्ष्मीमुक्तानां स्मरणाभावान्न भावना । हठाख्ययोग्यताऽनादिरूपा । मोक्षतमसोस्तत्साधनानां तारतम्यस्य च व्यवस्थापिका । अन्यथा साङ्कर्यात् । सा ब्रह्मादिसर्वजीवानां स्वरूपभूतैव । पूर्वावस्थापादकः स्थितस्थापकः । नित्योऽनित्यश्चेति द्विविधः । नित्य ईशलक्ष्म्यादिस्वरूपभूतः । अनित्यः कटधनुरादिवर्ती ॥

आलोकप्रकरणम् – २६

रूपादिज्ञानहेतुरालोकः । स द्विविधः नित्योऽनित्यश्च । नित्य ईशलक्ष्मीमुक्तजीवानां स्वरूपम् । अनित्यो अनित्यतेजोमात्रवृत्तिः । दीपेनैव सह गमनागमनरूपानुविधानाद्गुणत्वम् ॥

शमदमादिगुणप्रकरणम् – २७

शमो बुद्धेर्भगवन्निष्ठता । नित्यानित्यभेदेन द्विविधः । नित्य

ईशलक्ष्मीब्रह्मादिसज्जीवस्वरूपभूतः । अनित्यः सकलजीवानां बाह्यः ।

इन्द्रियनिग्रहो दमः । नित्यानित्यभेदेन द्विविधश्शमवत् ।

कृपा दया । नित्यानित्यभेदेन साऽपि द्विविधा । नित्या ईश-लक्ष्मीसज्जीवस्वरूपभूता । अनित्या सर्वजीवानाम् ।

सुखदुःखादिद्वन्द्वसहिष्णुता तितिक्षा । कृपावन्नित्याऽनित्या च ।

परापेक्षां विना कार्यानुकूलगुणो बलम् । तद्विविधम् । नित्याऽ-नित्यभेदात् । नित्यं बलं चेतनमात्रस्य । अनित्यं संसारिणां बाह्यम् ।

भयं नित्यानित्यभेदेन द्विविधम् । नित्यं भयं दैत्यस्वरूपभूतम् ।

लज्जाऽपि स्वरूपास्वरूपभेदेन द्विविधा । स्वरूपभूता लज्जा लक्ष्म्यादीनामपि । अनित्या संसारिणाम् ।

गाम्भीर्यादीनि सौन्दर्यान्तानि द्विविधानि पूर्ववज्ज्ञेयानि । प्रभृतिशब्देन शब्दादयो ग्राह्याः ।

पाकजादिप्रक्रियाप्रकरणम् – २८

रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः पृथिव्यां पाकजा अपाकजाश्च ॥ अन्यत्रापाकजाः ।

कारणं द्विविधम् । उपादानकारणमपादानकारणं चेति । परिणामिकारणमेवोपादानकारणम् । अपादानकारणमेव

निमित्तकारणमित्युच्यते । कार्यं सदसदात्मकम् । उत्पत्तेः पूर्वं कारणात्मना सत् कार्यात्मनाऽसच्च । उत्पत्त्यनन्तरं कार्यात्मना सत् कारणात्मनाऽसच्च । उपादानोपादेययोर्भेदाभेदौ । यावद्द्रव्यभाविनां गुणक्रियाजातीनां गुण्यादिभिरत्यन्ताभेद एव । अयावद्द्रव्यभाविनां तु भेदाभेदौ । उपादानगता एव गुणाः कार्यगाः ॥

ज्ञानोत्पत्तिक्रमस्तु । आत्मा मनसा संयुज्यते । मन इन्द्रिये-णेन्द्रियमर्थेन । ततोऽन्तःकरणमेव ज्ञानात्मना परिणमते । ज्ञाना-दिच्छा। इच्छातः प्रवृत्तिः । अपरोक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियार्थ-सन्निकर्षस्संयोग एव । गुणादिभिरपीन्द्रियस्य संयोग एव । ज्ञानविषययोस्तु विषयविषयिभावः । अन्तःकरणस्थितस्य ज्ञानस्य बाह्यघटादिना संयोगाभावात् ॥

III. (ii) प्रमाणप्रकरणम्

प्रत्यक्षानुमानप्रकरणम् – २९

ज्ञानकरणं त्रिविधम् । प्रत्यक्षानुमानशब्दभेदात् । तत्र यथार्थज्ञानकरणानि प्रमाणानि । अयथार्थज्ञानकरणान्य-प्रमाणानि । यथार्थज्ञानमपि प्रमाणम् । स्वरूपेन्द्रियं साक्ष्यपि प्रत्यक्षरूपं प्रमाणम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षद्वारा चक्षुरादि-षडिन्द्रियाणि ज्ञानजनकानि । संस्कारद्वारा मनः स्मरण-साधनम्। यथार्थस्मृतिरपि प्रमाणम् । दोषसहकारे-णेन्द्रियाण्ययथार्थज्ञानजनकानि ।

(२) अनुमानप्रकरणम्

व्याप्तिज्ञानं समुचितदेशादौ सिद्धिश्चानुमानसहकारि । न तु पक्षधर्मताज्ञाननियमः ॥

शक्तिज्ञानमाकांक्षाऽऽसत्योश्च ज्ञानं शाब्दज्ञानकारणम् । न तु योग्यताज्ञानमपि । अत्यन्तासत्यप्यर्थे शब्दस्य ज्ञानजनकत्व-दर्शनात् । स्वातन्त्र्येण पदार्थस्मरणं न हेतुः । शक्तिज्ञान एवान्तर्भूतत्वात् ॥

साहचर्यनियमो व्याप्तिः । पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावसम्बन्धः शक्तिः । तद्ग्रहश्च सादृश्यपुरस्कारेण सर्वधूमाग्न्योः सर्वपदार्थयोश्च भवति । न तु सामान्यप्रत्यासत्त्या ।

प्रत्यक्षादिजन्यं ज्ञानं सविकल्पकमेव । न तु निर्विकल्पकम् । मानाभावात् ॥

प्रत्यक्षप्रमाणमष्टविधम् । साक्षिषडिन्द्रिययथार्थज्ञानभेदात् ॥

अनुमानं त्रिविधम् । केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकि-भेदात् । अन्वयसहचारमात्रग्राह्यव्याप्तिकं केवलान्वयि । स्वातन्त्र्येणानुमितिहेतुः । व्यतिरेकसहचारमात्रग्राह्यव्याप्तिकं केवलव्यतिरेकि । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमन्वयव्याप्तिज्ञानद्वाराऽनु-मितिहेतुः । न तु साक्षात् । व्यधिकरणत्वाद्व्यतिरेकव्याप्तेः । उभयसहचारग्राह्यव्याप्तिकमन्वयव्यतिरेकि । अत्राप्यन्वयव्याप्ति-ज्ञानमेवानुमितिहेतुः । व्याप्तिज्ञानकारणभेदाद्भेदः । स्वार्थं परार्थं चेति पुनर्द्विविधमनुमानम् । स्वार्थं स्वानुमितिहेतुः ।

परानुमितिहेतुः परार्थम् । यावता विना नानुमिति-स्तावदवयवाः प्रयोक्तव्याः । न तु पञ्चावयव-नियमः ॥

आगमप्रकरणम् – ३०

आगमो द्विविधः । पौरुषेयापौरुषेयभेदात् । पौरुषेय आप्तोक्त एव प्रमाणम् । वक्तुराप्तता च विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानम् । भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवादिशून्यत्वं च । वेदानुसारित्वं वा । यथा भारतादि ।

अपौरुषेयस्तु सर्वोऽपि वेदः प्रमाणम् । वेदापौरुषेयत्वं च वेदेनैव सिद्धम् । उपक्रमादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गैर्निर्णीतार्थक एव वेदः प्रमापकः । अन्यथा भ्रमजनकः ।

वेदार्थस्त्रिविधः । परमात्मा ब्रह्मादिदेवास्तदन्तर्गतभगवद्रूपाणि चेति । परममुख्यया वृत्त्या परमात्मा प्रतिपादकः । तदन्य-प्रतिपादकता च मुख्यया लक्षणया गौण्योपचारेण रूढोपचारेण रूढलक्षणया चेति ।

मुख्यवृत्तिरपि त्रिविधा । योगो रूढिर्योगरूढिश्चेति । प्रयोगबाहुल्यमात्रं रूढिः । यथा गोघटादिशब्दानां गोघटादिषु । अवयववृत्तिर्योगः । यथा पाचकादिशब्दानां देवदत्तादौ । तदुभयं योगरूढिः । यथा पङ्कजादिशब्दानां पद्मादौ । मुख्यान्वयानु-पपत्तिपूर्वकं मुख्यसम्बन्धवति वृत्तिर्लक्षणा । यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदस्य तीरे । मुख्यार्थसादृश्यवति वृत्तिर्गौणी । यथाग्निशब्दस्य माणवके । उपचारमात्रं यथा । चित्रलिखित-

सिंहादौ सिंहशब्दस्य । तत्र प्रयोगबाहुल्यं चेद्रूढोपचारः । यथा तप्तायःपिण्डे दग्धृशब्दस्य । रूढलक्षणा यथा । मार्गाश्चलन्तीत्यादौ मार्गादिशब्दानां तत्स्थे ॥

लक्षणापि त्रिविधा । जहदजहल्लक्षितलक्षणाभेदात् । मुख्यार्थपरित्यागो यत्र तत्र जहल्लक्षणा । गङ्गापदस्य तीरे । मुख्यार्थस्यापरित्यागो यत्र तत्राजहल्लक्षणा । छत्रिपदस्याच्छत्रिष्वपि । लक्ष्यं सम्बन्धीकृत्य तत्सम्बन्धिनि वृत्तिर्लक्षितलक्षणा । एकीभवन्तीत्यादौ च्विप्रत्ययस्य मत्यैक्यद्वारा मतिमत्सु । एता वृत्तयो जगति ।

परमात्मनि महायोगो महारूढिश्च । इन्द्रादिजगद्वाचिशब्दानां परमात्मनि महायोगः । योगार्थस्यैश्वर्यादेः परमात्मनि निरवधिकत्वात् । इन्द्रादिगताल्पैश्वर्यस्यापि परमात्माधीनत्वाच्च । नारायणादिशब्दानां महायोगरूढिः ।

शक्तिश्च योग्येतरान्वितस्वार्थे व्यक्तावेव । न तु जातिविशिष्टे । गौरवात् । जातिभानं चाविनाभागवत् । अन्वयबोधश्च क्वचित्पदाध्याहारेण क्वचिदावृत्त्या क्वचित्तात्पर्यात् ।

विधिना प्रवर्तकं ज्ञानम् । निषेधेन निवर्तकं ज्ञानम् । विध्यर्थश्च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं कृतिसाध्यत्वं इष्टसाधनत्वं च । न तु कार्यमपूर्वम् । तस्य कल्प्यत्वात् । तच्चापूर्वं फलसमानाधिकरणम् । न तु कृतिसमानाधिकरणम् । श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ विधेरिष्टसाधनत्वेन लक्षणा । तस्य नरकादिबलवदनिष्टानुबन्धित्वात् । बलवदनिष्टानुबन्धित्वमिष्टसाधनत्वाभावश्च निषेधार्थः ॥

अपभ्रंशानां तु न शक्तिः । किन्तु शक्तिभ्रमादाधुनिकसङ्केताद्वाऽर्थबोधः । वैदिकाश्शब्दाः साधवः । अपभ्रंशाश्चासाधवः । व्याकरणव्युत्पाद्यत्वं साधुत्वम् । तदभावोऽसाधुत्वम् ।

प्रमाणानां प्रामाण्यस्योत्पत्तौ ज्ञप्तौ च स्वतस्त्वम् । ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वमुत्पत्तौ स्वतस्त्वम् । ज्ञानग्राहकसाक्षिग्राह्यत्वनैयत्यं ज्ञप्तौ स्वतस्त्वम् । अन्यथाऽनवस्थानात् । स्वतस्त्वे संशयानुपपत्तिर्बाधिकेति चेन्न । स्वतस्त्वस्यौत्सर्गिकत्वात् । बाधके सति साक्षी प्रामाण्यं न गृह्णातीत्यभ्युपगमात् । अप्रामाण्यं च परतो ज्ञायते । उत्पद्यते चेति ॥

इति श्रीमत्पद्मनाभसूरिविरचिते पदार्थसङ्ग्रहव्याख्याने मध्वसिद्धान्तसारे गुणप्रकरणं समाप्तम् ॥

IV. सृष्टिस्थितिसंहारादिप्रकरणम्

सृष्टिप्रकरणम् - १

एवं पदार्थे निरूपिते तत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन भगवज्ज्ञानं मोक्षसाधनमिति सृष्ट्यादिकं निरूप्यते । परमात्मनः प्रलयान्ते सिसृक्षा भवति । ततः प्रकृतिं प्रविश्य क्षोभयति । ततो गुणत्रयात्मना विभजति । ततो महदाद्यण्डपर्यन्तं तत्त्वानि तदभिमानिब्रह्मादिदेवांश्च सृजति। ततश्चेतनाचेतनानामंशानुदरे निक्षिप्य ब्रह्माण्डं प्रविशति। ततो दिव्यवर्षसहस्रान्ते स्वनाभितः पद्मं जनयति । तच्च पद्मं आद्यब्रह्मणः प्रथम-

परार्धान्ते जायते । तत्पद्मे चतुर्मुखोऽजनि । चतुर्मुखो जगत्सृष्टौ साधनास्मृत्या दिव्यवर्षसहस्रपर्यन्तं तपः करोति । तत्तपसा प्रसन्नो भगवान्स्वदेहतः पञ्चभूतानि सृजति । ततश्चतुर्मुखान्तर्गतस्सन् सन्नामको भूत्वा पञ्चभूतैः पद्मदलैश्चतुर्दशभुवनानि सृजति । पुनः सर्वे देवा अण्डान्तर्जायन्ते ॥

लक्ष्म्यादिनित्यानामपि पराधीनविशेषावाप्तिलक्षणोत्पत्तिः । ब्रह्मणः प्रतिदिनं भूर्भुवः स्वरिति लोकत्रयस्य सृष्टिविनाशौ । चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मण एकं दिनम् । तत्र चतुर्दशमन्वन्तराणि । एकैकस्य मनोः सार्धाष्टादशलक्षवर्षाधिकैकसप्ततिमहायुगाः भुक्तिकालाः । एवं स्वर्गलोकाधिपतय इन्द्राश्चतुर्दश ।

कृतत्रेताद्वापरकलिभेदेन युगचतुष्टयम् । तत्र देवतामानेन चतुस्सहस्रवर्षाणि कृतयुगस्य । पूर्वोत्तरं च प्रत्येकं चतुश्शतवर्षाणि सन्धिकालाः । तथा त्रेतायुगस्य त्रिसहस्रवर्षाणि । पूर्वोत्तरं च प्रत्येकं त्रिशतवर्षाणि सन्धिकालाः । एवं द्वापरयुगस्य द्विसस्रवर्षाणि । पूर्वोत्तरं प्रत्येकं द्विशतवर्षाणि सन्धिकालाः । तथा कलियुगस्यैकसहस्रवर्षाणि । पूर्वोत्तरं शतवर्षाणि सन्धिकालाः । तथा च द्वादशसहस्रवर्षाणि चतुर्युगस्य । एतच्चतुर्युगस्याप्यावृत्तावेको महायुगः ।

सृष्टिकालविशेषः कल्पः । स द्विविधः महाकल्पः पाद्मकल्पश्चेति । ब्रह्मकल्पोऽपि द्विविधः । दिनकल्पो मनुकल्पश्चेति । प्रतिदिनं सृष्टिकालो दिनकल्पोऽष्टादशसहस्रात्मकः । ब्रह्मण एकैकस्मिन्दिने चतुर्दशमनुकल्पाः । ब्रह्मणः प्रतिदिनं राजसतामसैर्जनैः

सात्विकजनोपद्रवे सति मत्स्यकूर्माद्यवतारा भविष्यन्ति । तत्रापि वैवस्वतमन्वन्तरे दशावताराः । अन्यत्रान्यावतारा अपि । एतैरवतारैरयोग्यजनसंहारः सज्जनोद्धारश्च भविष्यति ।

स्थितिप्रकरणम् – २

भगवता नानारूपैर्जगत्प्रविश्य जाग्रदाद्यवस्थाभिः पोषणं स्थितिः । अवस्थाश्च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमोहतुरीयभेदात्पञ्चविधाः । देहेन्द्रियाद्यभिमानेन तत्तद्विषयानुभवात्सुखदुःखोत्पादो जाग्रदवस्था । तत्प्रवर्तको विश्वनामकः परमात्मा दक्षिणाक्ष्यग्रे स्थितः । स च सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः । तदा हृदयस्थजीवस्य दक्षिणाक्षिस्थविश्वप्राप्तिः । सांशजीवानामंशेन । निरंशजीवानां तु प्रकाशतः । सा चावस्था ब्रह्मादिसर्वचेतनानाम् ।

देहेन्द्रियाद्यभिमानेन मनसः स्वाप्नपदार्थानुभवः स्वप्नावस्था । तत्प्रवर्तकस्तैजसनामा भगवान्कण्ठदेशगतमनस्संस्थः । सोऽपि सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः । स्वप्नावस्था च सर्वजीवानाम् । तत्र जीवस्य तैजसप्राप्तिः ॥

बाह्यस्वाप्नपदार्थादर्शनेन स्वरूपानुभवः सुषुप्तिः । तत्र सर्वेन्द्रियाणामुपरमः । तत्प्रवर्तकः प्राज्ञः । तदा जीवस्य तत्प्राप्तिः । सा चावस्था रुद्रादिसर्वजीवानाम् । जाग्रदवस्थायां तैजसप्राज्ञाभ्यां विश्वस्यैकीभाव इत्यादि बोध्यम् ॥

मूर्च्छावस्था मोहावस्था । तदा दुःखमात्रानुभवः । तत्प्रवर्तको

भगवान् । रूपविशेषस्तु अस्माभिर्न बुद्धो महान्तः प्रष्टव्याः । सा चावस्था रुद्रादिसर्वजीवानाम् । तत्रार्धप्राप्तिः परमात्मना जीवस्य ॥

तुरीयावस्था मोक्षः । सा च वक्ष्यते । तत्प्रवर्तकस्तुरीयनामा भगवान् । नासिकामारभ्य द्वादशाङ्गुलपरिमितदेशगतः । एवं गर्भादावपि भगवान्पोषकः ।

संहारप्रकरणम् – ३

संहारस्तु प्रलयः । स च द्विविधः । महाप्रलयोऽवान्तरप्रलयश्चेति। गुणत्रयमारभ्य ब्रह्माण्डपर्यन्तस्य तदभिमानिब्रह्मादीनां च विनाशो महाप्रलयः । तदेश्वरस्य सञ्जिहीर्षा भवति । तया शेषान्तर्गतस्य परमात्मनो मुखादग्निज्वाला जायते । तया ब्रह्माण्डस्य सावरणस्य भस्मीभावः । कार्याणां कारणेषु लयः ।

प्रकृतिमात्रावस्थानम् । तदा लक्ष्म्यात्मकं महोदकम् । तत्र वटपत्रे लक्ष्म्यात्मके शून्यनामा नारायणः शेते । सर्वेऽपि जीवास्तदुदरं प्रविशन्ति । श्वेतद्वीपानन्तासनवैकुण्ठेषु श्रीभागानां न नाशः । अन्धतमसः न विनाशः । रौरवाद्यनित्यनरकाणां च विनाशः। प्रकृत्या क्षणलवादिकालमात्रसृष्टिः ॥

अवान्तरप्रलयस्तु द्विविधः । दैनन्दिनप्रलयो मनुप्रलयश्चेति । प्रतिदिनं ब्रह्मणो रात्र्यागमे विनाशो दैनन्दिनप्रलयः । तत्र भूरादिलोकत्रयमात्रस्य विनाशः । इन्द्रादयस्तु तदा महर्लोकादिकं गच्छन्ति । एकैकमनुभुक्तिकालसमाप्तौ यो विनाशः स मनुप्रलयः । तदा भूरादिलोकत्रयनाशो नास्ति । भूलोकस्थमनुष्यादिमात्रविनाशः । लोकद्वयस्थानां तु महर्लोकादिगमनम् । तदा लोकत्रयस्याप्युदकेन पूर्तिः ॥

नियमनप्रकरणम् – ४

नियमनं च येन येन क्रियते तत्सर्वं परमात्मप्रेरणयैव क्रियत इति परमात्मप्रेरणमेव ।

ज्ञानप्रकरणम् – ५

येन येन साधनेन यस्य यस्य यद्यज्ज्ञानं जायते तत्सर्वं परमात्मना जन्यत इति ज्ञानमपि परमात्माधीनम् । तद्विविधम्। संसारहेतुर्मोक्षहेतुश्चेति । देहापत्यकलत्रादिषु ममतादिरूपं ज्ञानं संसारहेतुः ॥

(अ) अपरोक्षज्ञानप्रकरणम्

मोक्षसाधनं च ज्ञानं योग्यापरोक्षरूपम् । तद्बहुसाधनसम्पत्तिजन्यम् । चतुर्मुखमारभ्य मनुष्योत्तमपर्यन्तं सज्जीवानामेवापरोक्षज्ञानं जायते । न तु तमोयोग्यानाम् । एकैकस्मिन्ब्रह्मकल्पे एकैकस्य ऋजोरपरोक्षज्ञानम् । एकैकस्य मुक्तिः ॥

(आ) अपरोक्षज्ञानसाधनप्रकरणम्

मोक्षसाधनीभूतापरोक्षज्ञानसाधनानि च विविधसांसारिकदुःखदर्शनेन सज्जनसङ्गत्या चेहामुत्रफलभोगविरागः शमदमादिसम्पत्तिः अध्ययनसम्पत्तिः शरणागतिः गुरुकुलवासः तदुप-

देशेन सच्छास्त्रार्थज्ञानरूपं श्रवणं श्रुतस्य तत्त्वस्य दृढीकरणाय मीमांसापरपर्यायो विचारो मननं गुरुभक्तिर्यथायोग्या परमात्मभक्तिः स्वाधमेषु सत्सु दया स्वसमेषु स्वात्मवत्स्नेहः उत्तमेषु भक्तिः निवृत्तकर्मानुष्ठानं निषिद्धसंत्यागः सर्वसमर्पणं तारतम्यपरिज्ञानं पञ्चभेदज्ञानं प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानं अयोग्यनिन्दा उपासना चेति ब्रह्मादिसर्वयोग्यजीवसाधारणानि ॥

(१) गुरुप्रकरणम्

गुरवोऽपि द्विविधाः । नियतगुरवोऽनियतगुरवश्चेति । शिष्यस्वरूपं सम्यग्ज्ञात्वा तद्योग्यविशिष्टभगवद्रूपविशेषविषयकविधोपदेशकर्तारो नियतगुरवः । मनुष्योत्तमस्य ऋषयः । ऋषीणां चक्रवर्तिनां च ऋषयो देवाश्च। देवानां च स्वोत्तमा देवाः । तत्रापि सूर्यचन्द्रपदयोग्यौ देवौ सुरूपशान्तरूपनामकौ यौ तयोः सुमनोनामकगरुडपदयोग्यो देवो नियतगुरुः । तथा शक्रपदयोग्यस्य सुमन्तनाकमस्य सुमनोनामकगरुडपदयोग्य एव नियतगुरुः । सुमनोनामकगरुडपदयोग्यस्योग्रतपोनामकरुद्रपदयोग्यस्य च ब्रह्मपदयोग्यः ऋजुर्लातव्यो नियतगुरुः । तत्र मनुष्यादीनां बहुजन्मसु श्रवणम्। सूर्यचन्द्रपदयोग्ययोस्तु मन्वन्तरचतुष्टयं श्रवणकालः । इन्द्रपदयोग्यस्य दश मन्वन्तरं श्रवणकालः । गरुडपदयोग्ययोस्तु सार्धपरार्धकालः ॥

अनियतगुरवस्तु भगवत्तत्त्वमात्रोपदेष्टारः । तेभ्योऽपि श्रोतव्यमेव । पूर्वप्राप्तगुरुस्सर्वथा न त्याज्यः । तदुत्तमप्राप्तौ पूर्वानुज्ञा न मृग्यते। समप्राप्तौ विकल्पः । अधमप्राप्तौ पूर्वानुज्ञा मृग्यत

एव । स्वोत्तमास्सर्वेऽपि गुरवो ब्रह्मपर्यन्तम् । तेषु तत्तन्माहात्म्यानुसारेण भक्तिः कर्तव्या । मोक्षार्थमनुज्ञाप्रदातृत्वात् । ज्ञानप्रयोजकत्वात् । शिष्यानुष्ठितश्रवणादिफलभोक्तृत्वाच्च । तत्र गुरोः शिष्यापेक्षयाष्टभागाधिकफलं भविष्यति । तस्मादपि तद्गुरोर्द्विगुणं फलम् । तस्मात्सार्धं फलमपरेषाम् । तेभ्यः सहस्रगुणितं फलं देवानाम् । तेभ्यश्चतुर्मुखस्य महौघगुणितं फलम् । तत्र द्वात्रिंशल्लक्षणवत्त्वाद्ब्रह्मोत्तमोत्तमगुरुः । रुद्रादयस्तु क्रमाल्लक्षणहीना अमुख्या गुरवः । अतो गुरुभक्त्या गुरुप्रसादस्सम्पादनीयः ।

(२) तारतम्यप्रकरणम्

तारतम्यं चास्मद्गुरुपादैस्सम्यगुपपादितं तारतम्यस्य सङ्ग्रहे तत्रैवानुसन्धेयम् ॥

(३) उपासनाप्रकरणम्

उपासना च द्विविधा । सततं शास्त्राभ्यासरूपा ध्यानरूपा चेति । तत्र केषाञ्चिदधिकारिणां सततं शास्त्रालोडनेनापरोक्षज्ञानं जायते। केषाञ्चिद्ध्यानेन ।

ध्यानं चेतरतिरस्कारपूर्वकभगवद्विषयकाखण्डस्मृतिः । तदेव निदिध्यासनम् । तच्च श्रवणमननाभ्यामज्ञानसंशयमिथ्याज्ञाननिरासेनेदमित्थमिति निश्चयवतो भवति । सा चोपासना आत्मत्वमात्रगुणविशिष्टत्वेन भगवद्विषया एकगुणोपासकानाम् । सच्चिदानन्द आत्मेति चतुर्गुणविशिष्टभगवद्रूपविषया

मनुष्योत्तमानाम् । देवर्ष्यादीनां तु यथायोग्यं बहुगुणविशिष्ट-व्याप्तभगवद्रूपविषया । देवेष्वपि ब्रह्मा वेदोक्तानन्तगुणक्रिया-विशिष्टानन्तरूपोपासनां करोति । सरस्वती तु क्रियांशे सामान्याकारेणैवोपासनां करोति। गरुडरुद्रौ च गुणक्रिययोः सामान्याकारेणानन्तभगवद्रूपोपासनां कुरुतः । इन्द्रादयस्तु गुणसामान्यतः क्रियासामान्यतो रूपसामान्यत उपासनां कुर्वन्ति ।

देहान्तर्गतबिम्बोपासना केषाञ्चिदृषीणाम् । अग्निप्रतिमयो-रुपासना मनुष्याणाम् । व्याप्तोपासना देवानाम् । केषाञ्चि-दृषीणां गन्धर्वाणामप्सरसां च । सर्वैरपि बिम्बरूपोपासनं कर्तव्यमेव । बिम्बरूपं च प्राज्ञरूपमिति सम्प्रदायविदः । तत्त्रिविधं प्रादेशमूलेशाग्रेशभेदात् । हृदयस्थप्रादेशोपासना-योग्याश्च केचन । हृत्कर्णिकामूलगताङ्गुष्ठाग्रपरिमाणरूप-मूलेशोपासकाश्च केचन । हृत्कर्णिकाग्रगताङ्गुष्ठपरिमितभगव-द्रूपोपासकाश्च केचन ॥

ऋजूनां शतब्रह्मकल्प उपासनाकालः । रुद्रगरुडपदयोग्ययोस्तु चत्वारिंशद्ब्रह्मकल्पेषु मोक्षप्रयत्नः । शक्रस्य विंशतिकल्पेषु प्रयत्नः । सूर्यादीनां दशकल्पेषु प्रयत्नः । रुद्रपदयोग्यस्य सार्ध-परार्धस्य त्रिभागकाल उपासनाकालः । शक्रपदयोग्यस्य मन्वन्तरचतुष्टयमुपासनाकालः । सूर्यचन्द्रपदयोग्ययोस्तु एक-मन्वन्तरमुपासनाकालः । अन्येषां त्वेकमन्वन्तर एवोपासना-कालाः कतिपयाः ॥

(४) पञ्चभेदप्रकरणम्

पञ्चभेदास्तु जीवेशयोर्भेदः जीवानां च परस्परं भेदः जडेशयो-र्भेदः जडानां च परस्परं भेदः जडजीवयोर्भेदः । एते पञ्चभेदा अनादिनित्या मुक्तावप्यनुस्यूताः ॥

(५) अपरोक्षज्ञानप्रकरणम्

एतत्साधनसम्पत्त्या ब्रह्मादिमानुषान्तमपरोक्षमानं यथायोग्यं जायते । तत्र मनुष्योत्तमानां विद्युद्वद्ब्रह्मापरोक्षज्ञानम् । सूर्यमण्डलवत्तेजःपुञ्जत्वेन भगवद्विषयमपरोक्षज्ञानं देवानाम् । प्रतिबिम्बवद्गरुडरुद्रयोः । ब्रह्मणस्तु यावदवयवविशिष्टत्वेन स्पष्टं भगवदपरोक्षज्ञानम् । व्याप्तोपासकानां केषाञ्चिद्ब्रह्माण्डान्तर्गत-तन्मात्रपरिमितभगवद्रूपापरोक्षज्ञानम् । सूर्यावराणां देवानां ब्रह्माण्डाद्बहिरपि पञ्चभूतपर्यन्तं स्थितभगवद्रूपापरोक्षज्ञानम् । चन्द्रसूर्यौ तु मनस्तत्त्वपर्यन्तं व्याप्तभगवद्रूपं पश्यतः । उमासौपर्ण्यौ महत्तत्त्वपर्यन्तं व्याप्तरूपं पश्यतः । गिरिशगरुडौ तमोगुणपर्यन्तं व्याप्तभगवद्रूपं पश्यतः । वाणी त्रैगुण्यात्परतः शतगुणितं व्याप्तरूपं पश्यति । ब्रह्मा तु यावदव्याकृताकाशं व्याप्तभगवद्रूपं पश्यति ।

ब्रह्मणः शतब्रह्मकल्पात्पूर्वं योग्यापरोक्षज्ञानं जायते । पञ्चाश-द्ब्रह्मकल्पात्पूर्वं शिवगरुडपदयोग्ययोः । इन्द्रकामयोर्विंशति-ब्रह्मकल्पात्पूर्वमपरोक्षज्ञानम् । सूर्यादीनान्तु दशब्रह्म-कल्पात्पूर्वमपरोक्षज्ञानं जायते । अन्येषामेकब्रह्मकल्प एव ज्ञानं जायते । अपरोक्षज्ञानं च मानसम् । अणिमाद्यष्टैश्वर्यं च देवादीनामपरोक्षज्ञानजन्यम् ।

तमोयोग्यानां तु नापरोक्षम् । किन्तु द्वेषपरिपाक एव तमस्साधनम् । तत्साधनानि तु विषयलोलता त्रिविधगुरुद्वेषः नवविधहरिद्वेषः । एवं ज्ञानस्य परमात्माधीनत्वम् ॥

अज्ञानप्रकरणम्

तथाऽज्ञानमपि परमात्माधीनम् ।

बन्धप्रकरणम्

बन्धोऽपि जीवस्य परमात्माधीनः । बन्धास्तु ईश्वरेच्छाऽविद्या कामकर्म लिङ्गशरीरं त्रिगुणात्मकं मनः स्थूलशरीरमित्यादि । एवं च सृष्ट्यादयो बन्धान्ताः परमात्माधीनाः ।

मोक्षप्रकरणम्

तन्मोक्षोऽपि परमात्माधीनः । तथाहि अपरोक्षज्ञानानन्तरं परमभक्तिर्जायते । ततोऽत्यर्थप्रसादः । तस्मात्प्रकृत्यविद्यादिभ्यो मोक्षः ।

स चतुर्विधः कर्मक्षयः उत्क्रान्तिः अर्चिरादिमार्गो भोगश्चेति । कर्मक्षयस्त्वपरोक्षज्ञाने जाते सञ्चितस्य सर्वस्यापि पापस्यानिष्टस्य पुण्यस्य च सर्वात्मना विनाशः । विनाशो नाम अनिष्टपुण्यस्य कस्यचित्सुहृभ्द्यो दानम् । पापस्य कस्यचिद्द्वेषिभ्यो दानम् । केषाञ्चित्स्वरूपत एव नाशः । प्रारब्धकर्मणस्तु भोगेनैव नाशः । ब्रह्मणः शतब्रह्मकल्पपर्यन्तं पुण्यं प्रारब्धफलस्य सत्यलोकाधिपत्यादेरनुभवः । गरुडशेषयोः पञ्चाशद्ब्रह्मकल्पपर्यन्तं पुण्यपापरूपप्रारब्धस्यानुभवः । इन्द्रकामयोर्विंशतिब्रह्मकल्पपर्यन्तं पुण्यपापप्रारब्धानुभवः । सूर्यचन्द्रादीनां देवानां दशकल्पपर्यन्तं प्रारब्धानुभवः । अन्येषां मनुष्योत्तमानां त्वेकब्रह्मकल्पमात्र इति ।

प्रारब्धानुभवानन्तरं च ब्रह्मनाड्या देहादुत्क्रामन्ति । सुषुम्नानाडी ब्रह्मनाडी । सा मूलाधारमारभ्य मूर्धपर्यन्तमृजुरूपेण दीर्घशलाकावद्देहे वर्तते । सैव पञ्चभेदिनी ।

तथा ज्ञानिनो द्विविधाः । प्रतीकालम्बना अप्रतिकालम्बनाश्चेति । देहादिप्रतीकेऽपरोक्षज्ञानवन्तः प्रतीकालम्बनाः । तदन्यत्रापरोक्षज्ञानवन्तोऽप्रतीकालम्बनाः । अप्रतीकालम्बनानां देवादिव्यतिरिक्तानां केषाञ्चित्सुषुम्नानाडीमध्यादुत्क्रमणम् । तत्काले हृदयस्याग्रं प्रद्योतते । तत्प्रकाशितद्वारो निष्क्रामति । तदा प्राज्ञेनान्वारूढो भवति । तत्परमात्मनोऽग्रतो वायुर्गच्छति । तथार्चिरादिमार्गेण गमनं भवति । तत्र तत्र लोकेषु पूजा च भवति । ततः क्रमेण वैकुण्ठलोकप्राप्तिः । तत्र तुरीयनामकभगवत्प्राप्तिश्च ।

प्रतीकालम्बनानां त्वन्तकाले नियमतो भगवत्स्मरणं जायते । सुषुम्नानाडीपार्श्वस्थनाड्या भगवत्प्रकाशयुक्तद्वारा गमनम् । अर्चिरादिलोकप्राप्तिः । क्रमेण वायुलोकप्राप्तिः । वायुलोकप्राप्त्यनन्तरं च वायुरेव चतुर्मुखलोकं नयति । स च स्वशरीरलयानन्तरं वैकुण्ठं नयति ।

एवमेकगुणोपासकानामपरोक्षज्ञानानन्तरं न शरीरादुत्क्रमणम् ।

किन्तु शरीरस्य श्वैतीभावेनोच्छूनता जायते । ततः क्रमेण शरीरस्य विनाशः । तेषां च पृथिव्यादावेवावस्थानम् ।

सर्वेषामपि सत्यलोके चतुर्मुखोपदेशः । श्वेतद्वीपे वासुदेव-दर्शनम् । ध्रुवलोकस्थशिंशुमारदर्शनं च नियतम् ।

तमोयोग्यानामपि द्वेषपरिपाकानन्तरं देहादुत्क्रमणं भवति । सर्वेषां कलिप्राप्तिः । कलेस्तु ब्रह्मणा सह लिङ्गभङ्गो वायु-गदाप्रहाराद्भवति ।

नित्यसंसारिणामपि लिङ्गभङ्गः । अन्यथा तत्स्वरूपमात्रस्य कदाप्यनुभवाभावप्रसङ्गात् । साधनानुष्ठानवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च ।

जनलोकमारभ्योर्ध्वलोकं गतानां न पुनरावृत्तिः । देवादीनां तु नोत्क्रमणं न वार्चिरादिमार्गः । मानुषादिषु जातानां तूत्क्रमणं मार्गश्च भवति । तदा न मुक्तिः । किन्तूत्तमेषु देहलयानन्तरमेव ॥

देहलयक्रमस्तु मार्गौ द्वौ गरुडमार्गः शेषमार्गश्चेति । तत्र गरुडः सौपर्णी इन्द्रो गुरुः सूर्योऽग्निरिति गरुडमार्गः । शेषो वारुणी कामोऽनिरुद्धः सोमो वरुण इति शेषमार्गः । अग्नेः सूर्ये लयः सूर्यस्य गुरौ लयः गुरोरिन्द्रे लयः इन्द्रस्य सौपर्ण्यां लयः सौपर्ण्याश्च गरुडे लयः । एवं वरुणस्य सोमे लयः सोमस्यानिरुद्धे लयः अनिरुद्धस्य कामे लयः कामस्य वारुण्यां लयः वारुण्यास्तु शेषे लयः ।

अन्येषां तु केषाञ्चिद्गरुडमार्गे केषाञ्चिच्छेषमार्गे प्रवेशः । तथाहि भृग्वादीनां दक्षे लयः दक्षस्येन्द्रे लयः इति गरुडमार्गप्रवेशः ।

आकाशाभिमानिनो गणेशस्य पृथिव्यभिमानिन्या धरायाश्च गुरौ लय इति गरुडमार्गप्रवेशः । कर्मजदेवानां प्रियव्रतगययोश्च स्वायंभुवमनौ लयः स्वायंभुवमनोरिन्द्रे लयः मरुद्गणानां जयादीनामपीन्द्रे लयः यमस्य मनौ लयः निर्ऋतेश्च यमे लयः पितॄणां यमे लयः । अग्निपुत्राणामाजानजादीनामवशिष्टानां देवानां चाग्नौ लय इति गरुडमार्गप्रवेशः । गन्धर्वाणां कुबेरे लयः । कुबेरस्य सोमे लयः । सनकादीनां तु कामे लयः । विष्वक्सेनस्यानिरुद्धे लय इति शेषमार्गप्रवेशः । गरुडशेषयोश्च सरस्वत्यां लयः । सरस्वत्याश्चतुर्मुखे लयः । चतुर्मुखस्य लक्ष्मीद्वारा परमात्मनि लयः । उमायाः रुद्रे लयः । रुद्रस्य भारत्यां लयः । भारत्याश्च वायौ लयः । वायोश्च लक्ष्म्यां लयः।

तेषां तदा न मुक्तिः किन्त्वेतद्ब्रह्मकल्पानन्तरमेष्यत्कल्पे वायो-र्ब्रह्मपदप्राप्तिः । भारती सरस्वती भविष्यति । रुद्रस्य शेषपद-प्राप्तिः । उमा वारुणी भवष्यिति । इत्येवं वाय्वादिचतुर्णां ब्रह्मादिभावानन्तरं मुक्तिः ।

एवं लयानन्तरं चतुर्मुखदेहे प्रविष्टानामेतद्ब्रह्मकल्पे लिङ्गभङ्ग-योग्यानां ब्रह्मणा सह विरजानदीस्नानेन लिङ्गभङ्गो जायते । विरजानदी च प्रधानाव्याकृताकाशयोर्मध्ये वर्तते । लक्ष्म्यात्मिका । लिङ्गशरीरं च दशेन्द्रियाणि सूक्ष्मरूपाणि पञ्चप्राणाः सूक्ष्मरूपाः मनश्च सूक्ष्मरूपं आहृत्य षोडशकलो-पेतम् । तस्य भङ्गो नाम जीवसम्बन्धनाशः । स्वरूपत एव नाश इति केचित् । प्रलयकाले सर्वेषां भगवदुदरे प्रवेशः । तदा न भोगः । किन्तु पुनःसृष्ट्यनन्तरं सृष्टिकाले भोगः ॥

तत्र भोगाश्चतुर्विधाः सालोक्यसामीप्यसारूप्यसायुज्यभोगवन्त इति । केचन भगवल्लोके यत्र कुत्रचित्स्थिता यथेष्टभोगवन्तः । केचन भगवत्समीपे यथेष्टभोगवन्तः । केचन चतुर्भुजाश्शंख-चक्राद्यायुधवन्तो यथेष्टभोगिनः । केचन भगवच्छरीरं प्रविश्य यथेष्टभोगवन्तः । एवं केचन क्षीरसागरगाः । केचनाश्वत्थ-वनगाः । केचनारण्याख्यसुधासमुद्रगाः । केचन बाह्योप-वनगाः । तत्र बहवो वृक्षाः । तेषु प्रतिशाखं धानापूपाः स्रवन्ति । तथा पायसकर्दमाः । मांसराशयश्च । तत्र तत्र मुक्तास्तत्तत्पदार्थभोगवन्तो भवन्ति । केचन स्त्रीभोगं कुर्वन्ति । केचन गजतुरगादीन् धावयन्ति । केचनदिव्याभरणादिमन्तः स्त्रीभिस्सह जलक्रीडां कुर्वन्ति । स्फटिकेन्द्रनीलमण्यादिनिर्मित-विचित्रसद्मप्रासादेषु रमन्ते । केचन ऋगादिवेदोच्चारणेन भगवन्तं स्तुवन्ति । केचन सुखोद्रेकेण हावु हावु इत्यादि-शब्दानुच्चरन्ति । केचन पूर्वाभ्यासवशेन यज्ञादिकं कुर्वन्ति । केचनाजन्ममरणं स्मृत्वा हर्षं प्राप्नुयुः । केचनेच्छामात्रेण पित्रादिदर्शनवन्तो भवन्ति । केचन सर्वलोकचारिणः । केचन शुद्धसत्त्वनिर्मितलीलाशरीराण्युपादाय क्रीडन्ते । केचन भगव-द्गुणकर्माणि गायन्ति । केचन नृत्यन्ति केचन वाद्यानि वादयन्ति ।

सर्वेऽपि तारतम्यवन्तः ईर्ष्यासूयादिदोषरहिता मोदन्ते । अपरोक्षज्ञानानन्तरमनुष्ठितकर्मोपासनादिवशादानन्दातिशयवन्तो भवन्ति । अन्यथा तदनुष्ठानवैयर्थ्यापातात् । अनुतिष्ठन्ति च रुद्रादयः । तथाहि लवणार्णवे रुद्रेण दशकल्पं तपश्चीर्णम् ।

शक्रेण कोटिवर्षं धूमः पीतः । सूर्येणायुतवर्षमर्वाक्शिरसा तपः कृतम् । आकाशशायिना धर्मेण सहस्रवर्षं मरीचयः पीताः । अत आनन्दातिशयः ।

स्वर्णकारः सुवर्णवत्परमात्मा मुक्तानां स्वेच्छयैव भोगार्थं कल्याणतमं महद्रूपं करोति । वैकुण्ठादौ विद्यमानाः सर्वेऽपि पदार्था लक्ष्म्याद्यात्मकाः ॥

मुक्तब्रह्मादीनां जगत्सृष्ट्यादिव्यापारो नास्ति । मुक्तस्वकीयावर-नियामकत्वं चास्त्येव । पुनस्संसारे नावर्तन्ते मुक्ताः ।

परमात्मा चात्र सकलभोगयुक्तः । मुक्तब्रह्मादिभिरीड्यमानो लक्ष्म्यात्मके विमिताख्ये पर्यंके शेते । तत्र प्रियकर्म गायती बहुधा विभूतिभिर्बहुमानं करोति महालक्ष्मीरित्यशेषमतिमङ्गलम् ॥

महानन्दतीर्थस्य ये भाष्यभावं मनोवाग्भिरावर्तयन्ते स्वशक्त्या।
सुराद्या नरान्ता मुकुन्दप्रसादादिमं मोक्षमेते भजन्ते सदेति ॥

रघुनाथार्यशिष्येण पद्मनाभेन धीमता ।
कृतः पदार्थसंक्षेपोप्यनुगृह्णन्तु सूरयः ॥ १ ॥

॥ इति श्री वेदगर्भ पद्मनाभसूरिविरचितः पदार्थसङ्ग्रहः समाप्तः ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु

समशीतिर्हिताजाः परब्रह्म सनातनः।
जयनाज्जानकीनाथो वेदवेद्यो महामतिः॥
ankurnagpal108@gmail.com.